

К.В. Мезенцев, О.К. Гаврилюк

*Київський національний університет
імені Т. Шевченка,
mez@univ.kiev.ua,
gok777@ukr.net*

ПОЛЯРИЗАЦІЯ РОЗСЕЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ КОНЦЕПЦІЇ РЕГІОНОПОЛІЗАЦІЇ

Постановка проблеми. Аналіз останніх публікацій та досліджень.

Сучасні суспільно-географічні дослідження поляризації простору зазвичай торкаються двох напрямків:

- дослідження центрів (полюсів росту, столиці, великих міст як центрів соціально-економічного зростання та найвищого добробуту населення);
- дослідження периферії (як складової полюсів росту у дихотомії «центр-периферія», депресивних територій як різновиду периферійних територій, сільських територій, сільської місцевості, що в більшості випадків формує периферію).

При цьому центр та периферія формують єдиний соціально-економічний простір. Важливо усвідомлювати, що без розвинутого центру не має і розвинутої периферії. Тому з точки зору оцінки ролі регіональних центрів цікавою і важливою є концепція *регіонополізації*, запропонована білоруським вченим-географом Г. Рідевським.

Поняття «*регіонополізація*» («*регіонополізація*») вперше згадано Е. Алаєвим у 1983 р. [1], під яким розумівся процес зростання чисельності населення в регіональному центрі – *регіонополісі* (*регіонополісі*), проте подальшого застосування та розвитку дане поняття не отримало, як в соціально-економічній географії, так і регіональній економіці. Лише в середині 2000-х років питання *регіонополізації* та її часткових проявів розкриваються у працях Г. Рідевського [2, 3]. Ґрунтовне ж висвітлення розселенсько-демографічного аспекту

регіонополізації представлено в пізніших роботах автора концепції [4-8], де наголошується на центр-периферійному характері протікання даного процесу.

Як зазначає І. Пилипенко, багаторівневність та ієрархічність геопростору породжує багаторівневність систем типу «центр-периферія» і виникнення проблеми суперпозиції [9]. Оскільки процеси просторової поляризації (центр-периферійні процеси, процеси концентрації-деконцентрації) проявляються на різних ієрархічних рівнях – глобальному, загальнодержавному, регіональному та локальному [10], то в Україні можна виділити такі головні процеси центр-периферійної взаємодії з точки зору розселення населення та соціально-економічного розвитку території:

- ✓ *метрополізація* – процес територіального розростання регіональних столиць, що поглинають малі міста та громади, при цьому встановлюється доволі жорстка ієрархія залежності між центральним містом та його обширною периферією [11];
- ✓ *регіонополізація* – процес підвищення значимості регіонального центра (регіонополіса) в соціально-економічному, демографічному, соціокультурному та екологічному розвитку територіальних систем, які вони «очолюють» [7];
- ✓ *локополізація* – процеси поляризації на локальному рівні, в результаті яких підвищується роль місцевих регіональних центрів у розвитку територіальних систем, які вони «очолюють» [8].

Варто зазначити, що процеси *метрополізації* українські вчені почали досліджувати відносно нещодавно (зокрема, [12-14]). Водночас процеси *регіонополізації* та *локополізації* залишаються поки що поза увагою вітчизняних вчених, що актуалізує необхідність їх дослідження як суспільно-просторових процесів.

Формування мети та завдань дослідження. Зважаючи на широкий спектр центр-периферійних процесів, що впливають на поляризацію простору, в межах даної статті головну увагу буде зосереджено лише на розселенсько-демографічному аспекті процесів регіонополізації. *Метою* роботи є спроба

адаптації концепції *регіонополізації* для реалій України. Досліджуваний період охоплює 1970-2014 роки. Це зумовлено тим, що упродовж 1950-1970-х років утворились та розвивались основні агломерації на території України, з'явилися існуючі нині міста-мільйонери, сформувався опорний каркас розселення та обриси адміністративно-територіального устрою країни [13], що дозволяє легко виявити просторову поширеність *регіонополісів* та ідентифікувати регіональні системи, які вони «очолюють».

Головними дослідницькими завданнями є:

- протестувати концепцію *регіонополізації* у радянський (1970-1989 роки) та пострадянський (1989-2014 рр.) періоди, встановити спільні та відмінні риси протікання даного процесу в Україні;
- дослідити регіональну диференціацію процесів *регіонополізації* в Україні, відмінності в інтенсивності та рівнях її прояву.

Виклад основного матеріалу дослідження. У даному дослідженні *регіонополіс* розглядається як центр в «центр-периферійній» системі регіону. При цьому варто зазначити, що будь-який *метрополіс* може бути водночас *регіонополісом*, проте не кожен *регіонополіс* – *метрополісом*. Так, наприклад, Київ – метрополіс столичного макрорегіону і водночас регіонополіс Київського мезорегіону. Залежно від кількості регіонополісів регіони можуть бути моно- чи бі-центричними. Для ідентифікації моно- чи бі-центричності регіональної системи обрано три головних «нежорстких» критерії: 1) розмір регіонального центра другого порядку в бі-центричному регіоні: його чисельність населення має становити не менше 50% від чисельності населення регіонального центру першого порядку (найбільшого за чисельністю населення міста в регіоні) у певному році; 2) стійкість співвідношення чисельності населення регіональних центрів першого та другого порядку: вимога першого критерію має виконуватися протягом всього досліджуваного періоду; допускаються незначні відхилення; 3) цілісність і відносна стабільність адміністративно-територіального устрою регіону та країни.

Відповідно до цих критеріїв в Україні протягом досліджуваного періоду можна ідентифікувати 20 моноцентричних регіонів та 5 бі-центричних. Такий розподіл є доволі стійким і зберігається з початку 1970-х років. Бі-центричними регіонами є Дніпропетровський (регіональні центри – Дніпропетровськ та Кривий Ріг), Донецький (Донецьк та Маріуполь), Полтавський (Полтава та Кременчук), Закарпатський (Ужгород та Мукачеве), Кримський (Сімферополь та Севастополь).

Напрями регіоналізації в Україні. Г. Рідевський запропонував виділення двох видів регіоналізації – прогресивної та регресивної [3, 8]. Проте, зважаючи на специфіку досліджуваного періоду, доцільним є виділення такого різновиду регіоналізації, що характеризується протилежною спрямованістю – дерегіоналізації. Тому за результатами аналізу показників зміни чисельності населення в регіоналісах та зміни частки регіонального центру (регіоналісу) в населенні регіону визначено три напрями регіоналізації в Україні:

- *прогресивна* – спостерігається, коли зростають як чисельність населення регіоналісу, так і його частка в населенні регіону;
- *регресивна* – спостерігається, коли чисельність населення регіоналісу скорочується, але його частка в населенні регіону зростає;
- *дерегіоналізація* – спостерігається, коли частка регіонального центру в населенні регіону скорочується (незалежно від динаміки зміни його чисельності населення).

Розглянемо просторово-часові особливості поширення виділених напрямів регіоналізації. Так, у радянський період пануючою була *прогресивна регіоналізація*. Виключення становить лише Дніпропетровський регіон, для якого характерна *дерегіоналізація*, що проявилася у 1980-х роках (рис. 1). Це зумовлено політикою регулювання росту великих міст та зростанням чисельності населення у ряді індустріальних центрів регіону. Регресивна регіоналізація відсутня.

Пострадянський період характеризується кардинальними змінами (рис. 1): в регіонах почав переважати процес *регресивної регіонаполізації*. *Дерегіонаполізація* характерна для південних регіонів – Одеського та Херсонського на фоні загального скорочення чисельності населення регіонаполісів. У 2000-х роках в цих регіонах дерегіонаполізація змінилася на регресивну регіонаполізацію. Це зумовлено загальною депопуляцією населення, розвитком субурбанізації та інтенсифікацією освоєння приморської зони. Прогресивна регіонаполізація зберігається у семи регіонах.

Рівні регіонаполізації. Поняття «*рівень регіонаполізації*» відображає частку населення *регіонаполісу* в населенні регіону. Пропонується виділити чотири градації рівня регіонаполізації: низький (до 15%), середній (15-30%), високий (30-45%) та гіпертрофований (понад 45%). Для радянського періоду характерне переважання регіонів з *низьким рівнем регіонаполізації* (рис. 2). Гіпертрофований рівень регіонаполізації спостерігався лише у Київському та Дніпропетровському регіонах. У пострадянський період для більшості регіонів характерний *середній рівень регіонаполізації* (15-30 %), а гіпертрофований рівень характерний вже і для Харківського регіону.

Інтенсивність регіонаполізації. Інтенсивність регіонаполізації розглядається як величина зміни частки населення регіонаполісу в загальній чисельності населення регіональної системи. У радянський період цей показник у десяти регіонах зріс у понад 1,5 рази. Максимальне значення – у 2,4 рази в Тернопільському регіоні, у понад 2 рази – Хмельницькому та Чернігівському. Водночас пострадянський період характеризується нижчим рівнем інтенсивності: в жодному регіоні приріст частки населення регіонаполіса не перевищує 1,5 рази (максимум – в 1,33 рази у Чернігівському регіоні, понад 1,2 рази – у Хмельницькому та Черкаському регіонах).

Як узагальнення, слід зазначити, що на розвиток процесів регіонаполізації в Україні найістотніше впливають тип господарського розвитку території, особливості освоєння його території та управлінської стратегії, суспільно-географічне положення регіону, характер економічної

системи країни, демографічний потенціал та загальний рівень урбанізації території.

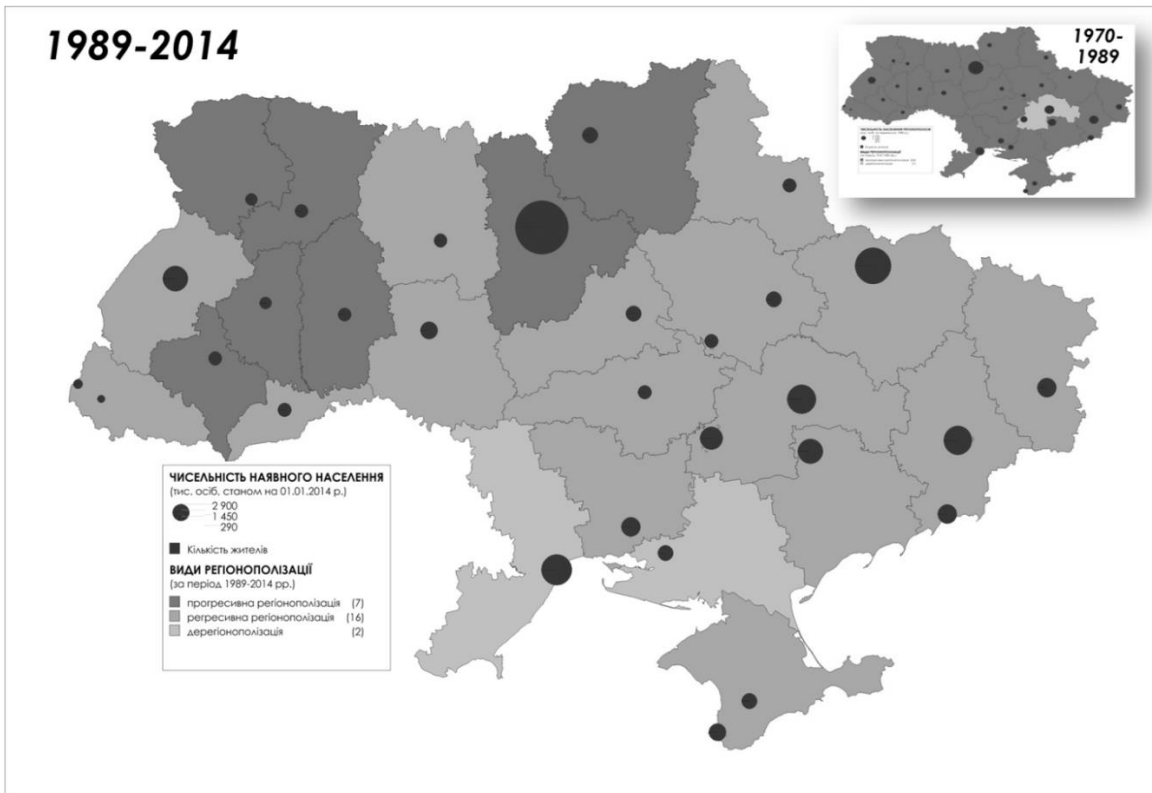

Рис. 1. Процеси регіоналізації в Україні у радянський (1970-1989) та пострадянський періоди. Джерело: результати переписів населення за 1970, 1989 роки, оцінки Державної служби статистики України за 2014 рік

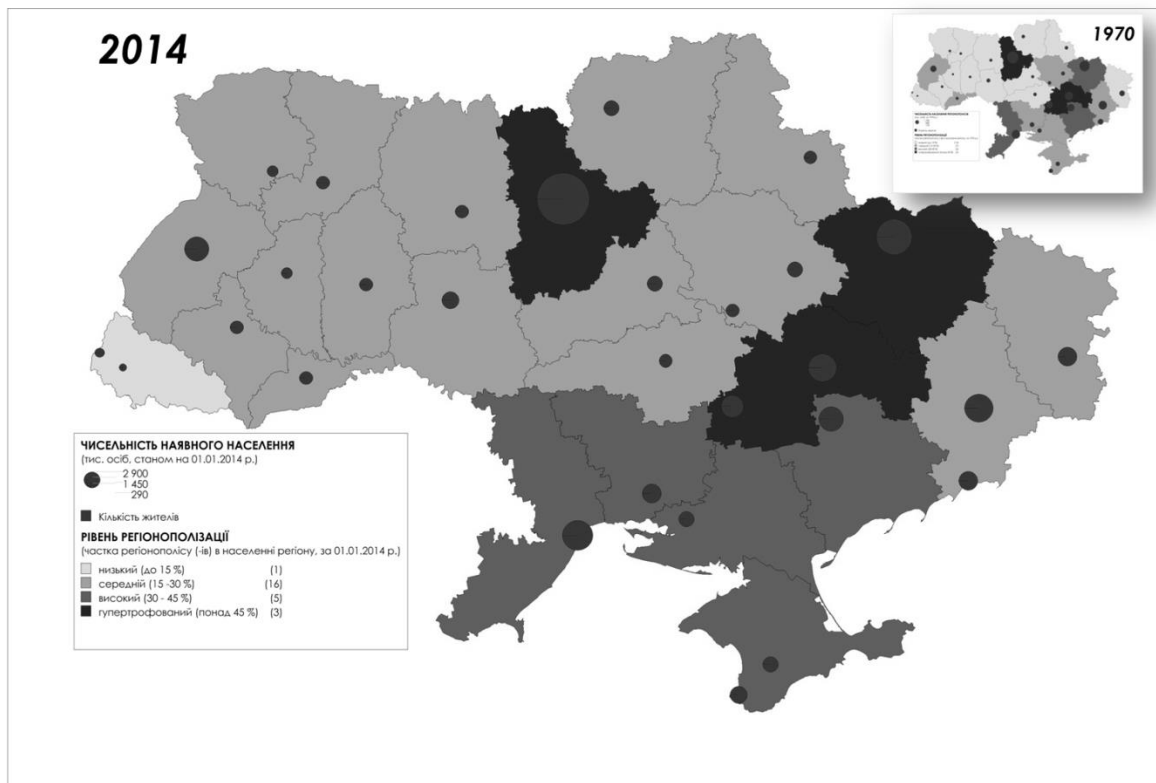

Рис. 2. Диференціація регіонів України за рівнем регіонаполізації у 1970 та 2014 роках. *Джерело:* результати перепису населення за 1970 рік, оцінки Державної служби статистики України за 2014 рік

Висновки. Тестування концепції регіонаполізації в Україні з урахуванням розселенсько-демографічного аспекту дозволило виділити 30 регіоноплісів та оцінити зміну їх ролі в регіональних системах у радянський та пострадянський періоди. Можна визначити такі три ключових зміни: 1) перехід від домінування прогресивної до переважання регресивної регіонаполізації; 2) перехід від переважно низького до переважно середнього рівня регіонаполізації; 3) суттєве зниження інтенсивності регіонаполізації.

Отже, регіонаполізація – об’єктивний процес суспільно-просторового розвитку, що потребує постійного моніторингу для оптимізації регіональної політики держави (у тому числі екістичної).

Подальші дослідження процесів регіонаполізації в Україні мають бути пов’язані із аналізом інших аспектів – економічному, соціокультурному, екологічному тощо.

Література:

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. – М., 1983. – 350 с.
2. Ридевский Г.В. Регионаполитизация территориальной структуры хозяйства и расселения Республики Беларусь / Г.В. Ридевский // Северо-западная Россия: проблемы экологии и социально-экономического развития. – Псков, 2004. – с. 304-306.
3. Ридевский Г.В. Территориальная организация Республики Беларусь: социально-эколого-экономическая модель перехода к устойчивому развитию: монография / Г.В. Ридевский. – Могилёв: МГУ им. А.А. Кулешова, 2007. – 525 с.
4. Ридевский Г.В. Урбанизация и процессы регионализации в Беларуси в конце XIX-начале XXI вв. / Г.В. Ридевский // Процессы ўрбанізацыі ў Беларусі ў XIX- пачатку XXI ст.: зб. навук. арт. / ГрДУ імя Я. Купалы; рэдкал. І.П. Крэнь, І.В. Соркіна (адк. рэдактары) [і інш.]. – Гродна: ГрДУ, 2010. – С. 15-23.
5. Ридевский Г.В. Динамика численности населения и типология городских поселений Беларуси по месту и роли в территориальной структуре расселения на основе материалов переписей 1959-2009 гг. // Гістарычная ўрбаністыка: асновы метадалогіі і крыніцазнаўчая база. Зборнік навуковых артыкулаў. / Г.В. Ридевский // Гродна: ГрДУ ім. Купалы. – 2011. – С. 82-94.
6. Ридевский Г.В. Процессы регионаполитизации, структурная неоднородность и социальное расслоение российско-белорусского пограничья / Г.В. Ридевский // Региональные исследования.–2011.– №4 - С.127-133.

7. Ридевский Г.В. Регионализация и расслоение пространства как основные итоги регионополизации в Белоруссии / Г.В. Ридевский // Российская глубинка - модели и методы изучения. – 2012. Москва: РАН Институт географии – С. 193-208.
8. Ридевский Г.В. Центр-периферийные процессы в расселении населения современной Беларуси / Г.В. Ридевский // Региональные исследования: научный журнал. – №2. 2013. – С. 94-99.
9. Пилипенко І. О. Суспільно-географічна периферія: концепція, параметризація і делімітація: Монографія / І. О. Пилипенко. – Херсон: Грінь Д. С., 2015. – 264 с.
10. Ридевский Г.В. Центр-периферийные процессы и императив устойчивого развития / Географические науки в обеспечении стратегии устойчивого развития в условиях глобализации / Г.В. Ридевский // Минск: Издательский центр БГУ. – 2012. – С. 120-122.
11. Колосов В., Эккерт Д. (ред.). Крупные города и вызовы глобализации. – Смоленск, 2003. – 280 с.
12. Денисенко О.О. Процеси метрополізації : світогосподарський аспект : монографія / О.О. Денисенко ; наук. ред. Г. П. Підгрушний ; Ін-т географії НАН України. – К., 2012. – 193 с.
13. Підгрушний Г. П. Київ та прилегла територія в системі центр-периферійної взаємодії / Г. П. Підгрушний, О. О. Денисенко // Український географічний журнал – 2013. – № 1. – С. 27-35.
14. Мельник М.І. Вплив регіональної метрополії на структуру простору: центр-периферійний вимір / М.І. Мельник, І.В. Лещух, О.М. Синютка // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Метрополійні функції обласних центрів Західного регіону : [зб. наук. пр. НАН України. Ін-т регіональних досліджень ; редкол.: В.С. Кравців (відп. ред.)]. – Львів, 2013. – Вип. 2 (100). – 2013. – С. 46-61.
15. Пітюренко Ю.І. Розвиток міст і міське розселення в Українській РСР (особливості розвитку і розміщення, типологія, територіальні системи і перспективи). – К.: Наукова думка, 1972. – 188 с.